

Aktualizace tureckého nebezpečí v iluminovaných hudebních rukopisech 16. století

Martina Šárovcová

THE TURKISH THREAT UPDATED IN 16TH CENTURY ILLUMINATED MUSIC MANUSCRIPTS

This paper deals with the impact of Christian-Muslim conflicts on early modern illuminated music manuscripts, in which Turkish motifs, symbols and characters occur in selected Old and New Testament subjects (the Žlutice Gradual, Louny Gradual, the Magdalena of the Golden Star Gradual, and the Sixt of Ottersdorf Gradual). The illumination in the Rakovník Gradual is a unique depiction of historical events from the Turkish wars.

KEYWORDS:

illuminated manuscripts; music manuscripts; iconography; Turkish threat; Turks; Fabián Puléř († 1562)

Expanze Osmanské říše poznamenala osudy národů jihovýchodní Evropy a pro západní a střední Evropu pak vytvořila geopolitickou realitu, s níž se její státy musely ve svých plánech vyrovnávat.¹ Turecké nebezpečí, které českým zemím bezprostředně nehrozilo, bylo reflektováno zejména tištěnou produkcí, respektive novinovým zpravodajstvím či kronikami a bohatým rukopisným materiálem (šlechtická korespondence a deníky, ručně psaná kázání a noviny).² Strach z tureckého nebezpečí se odráží též v hudebním repertoáru 16. a počátku 17. století. Ve specifickém jednohlasém i vícehlasém repertoáru dominuje téma Turka jako krvežíznivého nepřítele křesťanů a motiv Boží metly za spáchané hříchy.³ Incipity příslušných votivních mší v iluminovaných hudebních rukopisech však postrádají jakoukoliv malířskou výzdobu, která by turecké nebezpečí vizualizovala. Přesto se ve vybraných hudebních rukopisech z druhé poloviny 16. století objevují iluminace tematizující ohlas tureckých válek, byť se většinou nejedná o odkazy na konkrétní soudobé události.⁴

1 Miloš MENDEL — Bronislav OSTŘANSKÝ — Tomáš RATAJ, *Islám v srdci Evropy. Vlivy islámské civilizace na dějiny a současnost českých zemí*, Praha 2007, s. 40.

2 Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002, s. 14.

3 K tomu studie v tomto časopisu: Jan BAŤA, *Turecké nebezpečí a hudební kultura českých zemí 16. a počátku 17. století*, *Historie — Otázky — Problémy* 6, 2014, č. 2, s. 41–50.

4 K iluminovaným hudebním rukopisům české reformace Martina ŠÁROVCOVÁ KRATOCHVÍLOVÁ, *Modus legendi: Illuminated Utraquist Choir Books of the Bohemian Renaissance*, in: Michal Šroněk — Milena Bartlová (edd.), *Public Communication in European Reformation. Artistic and other Media in Central Europe 1380–1620*, Prague 2007, s. 133–142; Martina ŠÁROVCOVÁ, *Barry Frederic H. Graham. Bohemian and Moravian Graduals 1420–1620* (recenze), *Umění* 56, 2008, č. 1, s. 81–84; TÁŽ, *Cantate Domino canticum novum. Ilumino-*

Iluminované hudební rukopisy 16. století, které vznikaly v Čechách a na Moravě pro potřeby literátských bratrstev, představují zajímavý kulturněhistorický fenomén. Tyto manuskripty byly vypravovány reprezentativní malířskou výzdobou, která zahrnuje i některé dosud neznámé ikonografické motivy a aktualizace biblických námětů. Rozšíření ikonografie hudebních rukopisů je patrné zejména po polovině 16. století v souvislosti s vystoupením iluminátora Fabiána Puléře, Matouše Ornyse z Lindperka a Matyáše Hutského z Křivoklátu. Již ve Svatovítském graduálu Fabiána Puléře z let 1551 až 1552 nacházíme mezi tradičními náměty nově interpretovaná témata. Tak je k incipitu officia ke svátku Zmrtvýchvstání Krista přiřazen starozákonní výjev představující přechod Izraelitů přes Rudé moře.⁵ Při svatodušním incipitu je ve Svatovítském graduálu namalován vedle seslání Ducha svatého v těle historizující iniciály netradiční námět Filipa křtícího služebníka etiopské královny, umístěný v prostoru pod kolumnou.⁶

Při incipitu zpěvů *Kyrie Všemohoucí votče věčný* se po polovině 16. století objevuje nově interpretovaná ikonografie Krista Trpitele, respektive iluminace zachycující klečícího Davida s odloženou korunou a harfou, který se modlí k Mesiáši — Kristu Trpiteli. Ikonografie Davida před Kristem Trpitem nově tematizuje eschatologickou naději a poukazuje na překonání dědičného hříchu příchodem Mesiáše — Krista na tento svět a jeho vykupitelskou smrtí. Paralelně se po polovině 16. století poprvé vyskytuje při incipitu českých zpěvů *Kyrie* jiný starozákonní námět, který představuje Mojžíšovu bitvu s Amalechitskými (Ex 17,8–16).⁷ Mojžíšova modlitba, ikonograficky rozvíjející starozákonní typ Davidovy modlitby ke Kristu v těle historizující iniciály

vané hudební rukopisy české reformace, in: Kateřina Horníčková — Michal Šroněk (edd.), *Umění české reformace (1380–1620)*, Praha 2010, s. 413–468; TÁŽ, *Auswahlbibliographie zu den Böhmischen illuminierten musikalischen Handschriften (1526–1620)*, *Studia Rudolphina* 11, 2011, s. 153–163.

- 5 *Graduale ad usum metropolitanae ecclesiae Pragensis* (Svatovítský graduál), Praha: Knihovna Metropolitní kapituly, sign. P X, datace: 1551–1552, f. 134^r, in. R(-*esurrexi*).
- 6 K ikonografii novozákonního námětu TÁŽ, *Filip křtící služebníka etiopské královny. Příspěvek k poznání ikonografie rukopisů utrakvistické provenience*, in: Alena Volrábová (ed.), *Ars linearis. Stará grafika a kresba Čech, Německa a Slezska v evropských souvislostech*, Praha 2009, s. 10–19.
- 7 „Tu přitáhl Amálek, aby v Refidimu bojoval s Izraelem. Mojžíš rozkázal Jozuovi: ‚Vyber nám muže a vyjdi do boje proti Amálekovi. Já se zítra postavím na vrchol pahorku s Hospodinovou holí v ruce.‘ Jozue učinil, jak mu Mojžíš rozkázal, a dal se s Amálekem do boje. Mojžíš, Áron a Chúr vystoupili na vrchol pahorku. Dokud Mojžíš držel ruku nahoře, vítězil Izrael, když ruku spustil, vítězil Amálek. Když Mojžíšovi umdlévaly ruce, vzali kámen a podložili jej pod Mojžíše, aby se na něj posadil. Áron a Chúr, každý z jedné strany, mu podpírali ruce, takže vytrval s rukama nahoře až do západu slunce. I porazil Jozue Amáleka a jeho lid ostřím meče. Hospodin řekl Mojžíšovi: ‚Zapiš na památku do knihy a předej Jozuovi, že zcela vymažu zpod nebes památku na Amáleka.‘ I vybudoval Mojžíš oltář a pojmenoval jej: Hospodin je má korouhev. Řekl totiž: ‚Je vztažena ruka nad Hospodinovým trůnem. Hospodin vyhlašuje boj proti Amálekovi do posledního pokolení.‘“ Citováno podle ekumenického překladu Bible.

při shodném incipitu, zajišťovala Izraeli vítězství nad nepřáteli.⁸ Poprvé se bitva Izraelitů s Amalechitskými objevuje ve Žlutickém graduálu z let 1557 až 1558.⁹ Pulěř pozměněnou variantu namaloval i v Lounském graduálu Jana Táborského (1561–1563).¹⁰ Starozákonní bitva Izraelitů s Amalechitskými se pak objevuje ještě v sedmdesátých letech 16. století v Chrudimském graduálu (1570), v Graduálu Magdaleny od Zlaté hvězdy (1576) či v Litoměřickém graduálu (1578). Na iluminacích je zachycována zpravidla dosud nerozhodnutá bitva Izraelitů s Amalechitskými, zatímco Áron a Chúr podpírají Mojžíšovy ruce. Šířkově rozvedená kompozice Žlutického graduálu zachycuje na vyvýšenině klečícího Mojžíše, kterému ve shodě s biblickým textem podpírají z obou stran ruce pozdvížené k modlitbě Áron a Chúr.

Pod svahem na planině se odehrává bitva Izraelitů s Amalechitskými neobvykle aktualizována jako boj křesťanů s Turky.¹¹ Na levé straně kompozice bojují pod vztyčeným žluto-červeným praporcem jízdní oddíly Izraelitů v soudobém brnění a přilbách se žlutými chocholy. Amalechitští muži na bílých koních jsou zahaleni do červených hábitů a orientálních turbanů. Jeden z Amalechitských třímá vztyčený červený praporec s motivem tří žlutých půlměsíců. Motiv půlměsíců na praporci a odění Amalechitských identifikuje nepřátelský voj jako turecký.¹² Tyto elementární atributy tak nepřímou v rámci starozákonního námětu poukazují na soudobé naléhavé boje křesťanů proti vojenské expanzi Osmanské říše. Pulěřovu variantu Mojžíšovy bitvy s Amalechitskými shodně aktualizovanou jako boj křesťanů s muslimským nepřítelem nacházíme při incipitu *Všemohúcí votče věčný Bože* v Lounském graduálu Jana Táborského z Klokotské Hory.

8 K významu biblické události Hans Christoph SCHMITT — Ulrike SCHORN — Matthias BÜTTNER (edd.), *Theologie in Prophetie und Pentateuch. Gesammelte Schriften*, Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 310, Berlin — New York 2001, s. 155–164.

9 Žlutický graduál, Praha: Památník národního písemnictví, sign. TR I 27, datace: 1557–1558, f. 4^r. Iluminace je signována monogramem FP [Fabián Pulěř]. Na nákladu iluminovaného folia se podílel sladovnický cech, jehož cechovní znak s postavou sv. Václava je vyobrazen v borduře. Barry Frederic H. Graham identifikuje starozákonní námět Mojžíšovy bitvy s Amalechitskými ve Žlutickém a Lounském graduálu nepřesně jako bitvu s Turky. Barry Frederic H. GRAHAM, *Bohemian and Moravian Graduals 1420–1620*, Turnhout 2006, s. 29. K tomu M. ŠÁROVCOVÁ, *Barry*, s. 82.

10 Lounský graduál Jana Táborského z Klokotské Hory, Louny: Státní okresní archiv, sign. I G 9, datace: 1561–1563, f. 2^r. Srov. Martina KRATOCHVÍLOVÁ [Šárovcová], *Recepce a transformace protestantské ikonografie. Lounský graduál Jana Táborského*, *Umění* 53, 2005, č. 5, s. 444–465.

11 Obraz tureckého nepřítele je jistým zkonkrétněním obecnějšího a staršího stereotypu muslima jako náboženského a kulturního antipoda křesťanského světa. T. RATAJ, *České země*, s. 13. Srov. též publikaci Eckhard LEUSCHNER — Thomas WÜNSCH (edd.), *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich*, Berlin 2013.

12 Turban jako symbol se neomezoval jen na muslimy, ale získal platnost jako obecný rozlišovací znak pohanů, starozákonních postav a antických hrdinů. K tomu s ohledem na vyobrazení a atributy tureckého nepřítele ve starých tiscích Tomáš RATAJ, *Ouhlavní nepřítel všeho křesťanstva. Turci v obrazech a představách raného novověku*, *Kuděj* 1, 1999, č. 2, s. 22–37.

Mojžíšova bitva s Amalechitskými, Žlutický graduál, 1557–1558, f. 4^r, foto: Albertina icome Beroun.

Kompoziční rozvržení iluminace a rozlišení zneprátených stran zůstává v Lounském graduálu téměř shodné. Obměny sledujeme v postavě Mojžíše na skalnaté vyvýšenině, který je oproti žlutické variantě umístěn za kamenný oltář. Horizont za nepřehlednou změtí bojujících mužských těl je na místo vzplanuvších staveb Žlutického graduálu uzavřen klidnější kopcovitou krajinou s opevněnými městy. Izraelité bojují pod žlutým praporcem, zatímco Amalechitští nesou červený praporec s tureckým půlměsícem. Ve Žlutickém graduálu je kompozice více zpřehledněna a identifikující praporce jízdních oddílů více akcentovány. Praporec Izraelitů je na rozdíl od jeho lounské varianty s křížem realizován ve žluto-červené podobě a obohacen o ikonograficky nejednoznačně zdrobnělé figurální motivy. Na ikonografii iluminací se starozákonní bitvou, aktualizovanou jako boj křesťanů s Turky, spolupůsobily některé grafické listy tematizující turecké nebezpečí. Dřevořezy zobrazují často bitevní vřavu mezi muslimy a křesťany, kde jsou obě bojující strany zpravidla rozlišeny prapory s příslušnými elementárními atributy. Dřevořez s jízdní bitvou mezi křesťanským a tureckým vojskem byl například součástí českého překladu populární Joviovy knihy.¹³ Na opakovaně použitém dřevořezu se objevuje i shodný typ rytířské zbroje křesťanských bojovníků a orientálního hábitu s turbany v případě Turků. K takovému typu předlohy by poukazoval i motiv hořících budov na miniatuře Žlutického graduálu. Hořící stavby a vzplanuvší města byly totiž často součástí dřevořezů s bitvami či obléháním měst v tištěných novinových zpravodajstvích a kronikách o tureckém nebezpečí.

Ikonografie lounské varianty s akcentovaným motivem kamenného oltáře a aktualizace starozákonního námětu by pak poukazovala spíše k jiné grafické předloze, a to wittenberskému dřevořezu se shodným námětem (Monogramista MS, Wittenberg: Joseph Klug 1541).¹⁴ Motiv Mojžíšovy bitvy s Amalechitskými vyobrazený na letáku s podtitulem *Wider die leidige Sicherheit ein Vermanung aus dem XVII. cap. Exodi* byl v souvislosti s protestantskou obrazovou tradicí aktualizován jako polemický zápas a konfesijní střet protestantů s katolíky.¹⁵ Jízdní vojsko Amalechitských v levé části kompozice je identifikováno praporcem s papežským motivem tiáry a dvou překřížených klíčů a vojsko Izraelitů, vztažené na protestanty, nese praporec s motivem kříže. Elementární atributy na praporcích v podobě papežské tiáry a překřížených klíčů Amalechitských vedle kříže aktualizující starozákonní námět v duchu polemického konfesijního zápasu byly v Čechách zaměněny za turecký půlměsíc. Ikonografie starozákonní bitvy v Lounském graduálu akcentuje odlišnou významovou rovinu odkazem na turecké nebezpečí. Turecký národ vystupuje jako „ouhlavní nepřítel všeho křesťanstva“, tedy jako první a nejdůležitější z řady protivníků

13 Paulus JOVIUS, *Kniha o věcech a spůsobích národu Tureckého, velmi krátce sebraná*, Staré Město pražské, Pavel Severin z Kapí Hory, 1540 (Zdeněk Václav TOBOLKA — František HORÁK — Bedřiška WIZDÁLKOVÁ a kol., *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, Praha 1925–1967, č. 3631). T. RATAJ, *České země*, obr. 24.

14 Günther SCHADE (ed.), *Kunst der Reformationszeit. Staatliche Museen zu Berlin, Hauptstadt der DDR. Ausstellung im Alten Museum vom 26. August bis 13. November 1983*, Berlin 1983, s. 378, č. kat. F 12.

15 K tomu M. KRATOCHVÍLOVÁ [ŠÁROVCOVÁ], *Receptce*, s. 444–465.

Mojžíšova bitva s Amalechitskými, Lounský graduál Jana Táborského z Klokotské Hory, 1561–1563, f. 2^r, foto: Aleš Mudra.

křesťanské Evropy.¹⁶ Můžeme se oprávněně domnívat, že významově odlišná transformace aktualizované starozákonní bitvy v iluminovaných manuskriptech utrakvistické provenience souvisela s celkovou situací českých zemí v 16. století. V námětovém rozvrstvení malířské výzdoby hudebních rukopisů utrakvistické provenience totiž nenacházíme jediný obrazový doklad, který by zpřítomňoval protestantskou obrazovou tradici jako polemický zápas, konfesijní boj protestantů proti katolíkům.

Ohlas wittenberského dřevorezu se starozákonním námětem Mojžíšovy bitvy s Amalechitskými včetně motivu aktualizace tureckého nebezpečí v odlišné rovině nacházíme též ve slezském prostředí. V roce 1566 se dřevorez s Mojžíšovou bitvou s Amalechitskými, ovlivněný ikonografií wittenberského letáku, objevil jako titulní ilustrace tisku *Bericht vom Tuercken sampt etlichen Gebeten wider denselbigen [...]* (Vratislav 1566, Crispinus Scharffenberg).¹⁷ Na slezském dřevorezu ovšem nejsou vojska

¹⁶ T. RATAJ, *České země*, s. 220. Rataj v této souvislosti ještě doplňuje, že v pojetí evropské reformace 16. století byli na světě dva rovnocenní antikristové — papež a Turek.

¹⁷ Piotr OSZCZANOWSKI — Jan GROMADZKI, *Theatrum vitae et mortis. Graphik, Zeichnung und Buchmalerei in Schlesien 1550–1650. Katalog der vom 9. 2.–18. 3. 1996 im Historischen Museum in Breslau (Rathaus) gezeigten Ausstellung*, Wrocław 1995, s. 18, č. kat. 17.

rozlišena jakoukoliv figurou na vztyčeném praporu. Shodný motiv aktualizace tureckého nebezpečí v souvislosti se starozákonní bitvou Izraelitů s Amalechitskými pak nalezneme i v jiných soudobých iluminovaných rukopisech, jak dokládá méně známá modlitební kniha Johanna de Cavalieriis z roku 1557 s iluminacemi Fabiána Puléře.¹⁸ Identifikace křesťanských nepřátel s Turky se po polovině 16. století objevuje často i v rámci ikonografie jiných starozákonních bitev. Takový doklad reprezentují starozákonní bitvy Josta Ammana v populárních tiscích biblických knih (například bitva Syřanů s Izraelity).

Motiv aktualizace tureckého nebezpečí v souvislosti se starozákonní bitvou Izraelitů s Amalechitskými osobitě obohatil ikonografii oddílu ordinaria missae v chorálních rukopisech 16. století. Výčet iluminací s námětem starozákonní bitvy Izraelitů s Amalechitskými, obohacené o motiv turecké aktualizace, uzavírají dva mladší příklady ze sedmdesátých let 16. století. Kompozice v Chrudimském graduálu z roku 1570 akcentuje bitevní vřavu a Mojžíšova postava v doprovodu Árona a Chúra je odsunuta na protější kopec do pozadí.¹⁹ Mezi nepřáteli v antikvizujícím brnění lze rozpoznat i postavu Turka s charakteristickým knírem a turbanem s pery. Jízdní oddíly nerozlišené specifickým typem zbroje a oděvu a bojující pod vztyčeným červeným a žlutým praporcem se zlatým půlměsícem a hvězdou jsou součástí barevné kompozice v Graduálu Magdaleny od Zlaté hvězdy z roku 1576.²⁰ V mladší vrstvě iluminovaných hudebních rukopisů z poslední třetiny 16. století se tento námět již nevyskytuje.

Motiv aktualizace tureckého nebezpečí lze identifikovat rovněž v souvislosti s ikonografií několika dalších biblických námětů v raně novověkých hudebních rukopisech. V Malostranském graduálu tak nacházíme při incipitu *Vím zajisté, komu jsem uvěřil* officia ke svátku Obrácení sv. Pavla starozákonní námět přechodu Izraelitů přes Rudé moře.²¹ V levé části kompozice se v neúprosných mořských vodách topí postavy, jež lze určit jako Turky v charakteristických turbanech a orientálních oděvech. Je zachycen zapřažený kočár se sultánem, který svou vahou klesá ke dnu moře. Řada topících se Turků se vzpaženými rukama se dovolává záchrany. Někteří jsou zobra-

18 Rudolf NECK (ed.), *Österreich und die Osmanen. Ausstellung der Österreichischen Nationalbibliothek und des Österreichischen Staatsarchivs, Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek*, 31. Mai — 30. Oktober 1983, Wien 1983, s. 7, č. kat. 11; T. RATAJ, *České země*, s. 202. Autorka tohoto příspěvku se dosud neznámému bohemikálnímu rukopisu věnovala v příspěvku předneseném na mezinárodní konferenci Prag — Residenz des Habsburgers Ferdinand I. 1526–1564 (26.–28. března 2015).

19 Chrudimský graduál (pars hiemalis), Chrudim: Okresní muzeum, př. č. 12579, datace: 1570, f. 277^r. K dataci Chrudimského graduálu naposledy Martina ŠÁROVCOVÁ, *Matouš Radouš und das Königrätzer Graduale*, Studia Rudolphina 11, 2011, s. 61–76.

20 Graduál Magdaleny od Zlaté hvězdy, Praha: Národní knihovna, sign. XVII A 41, datace: 1576, f. 3^r. K rukopisu naposledy Martina ŠÁROVCOVÁ, *Matyáš Hutský z Křivoklátu (1546–1599) jako autor iluminací v chorálních rukopisech*, in: Alena Volrábová (ed.), *Ars linearis V* (v tisku).

21 Malostranský graduál, Praha: Národní knihovna, sign. XVII A 3, datace: 1569–1572, f. 154^r. K rukopisu naposledy MŠÁ [Martina Šárovcová], *Malostranský graduál (pars prima)*, kat. heslo, in: K. Horníčková — M. Šroněk, *Umění*, s. 446–448, č. kat. XIV/7.

zeni již bezvládně utonuli se zavřenýma očima.²² Ikonografický předobraz iluminace s motivem Turků topících se v Rudém moři reprezentuje titulní list tištěné Biblické historie Sebalda Behama (Frankfurt n. M. 1533). Jeden z Turků na koni dokonce třímá praporec s charakteristickým půlměsícem.²³

Turecké motivy lze zaznamenat i ve spojitosti s neobvyklým novozákonním námětem ze Skutků apoštolských, s Filipem křtícím služebníka etiopské královny (Sk 8, 26–40).²⁴ Námět tematizující vylití Ducha svatého se objevuje pravidelně v předbělohorských hudebních rukopisech při incipitu officia ke svátku Soslání Ducha svatého. Iluminace s novozákonním námětem obohaceným o turecké motivy nacházíme v manuskriptech ze sedmdesátých let 16. století. Miniatury sjednocuje kromě obměny tureckých motivů autorství staroměstského malíře Matyáše Hutského z Křivoklátu (1546–1599).²⁵ Na příslušných iluminacích jsou variovány turecké motivy půlměsíce a hvězdy na medailonech kočáru služebníka etiopské královny. Služebník královny je zpravidla zachycen v doprovodu sluhy či dvojice postav, které představují černocho a postavu v orientálním kostýmu (Graduál Sixta z Ottersdorfu, Křižovnický graduál, Kancionál ze sbírek Knihovny Národního muzea).²⁶ Nejvýpravnější miniatura se na-

22 O ohlasu tureckých válek v Malostranském graduálu se zmiňuje ve stručnosti Emma UR-BÁNKOVÁ, *Rukopisy a vzácné tisky pražské Universitní knihovny*, Praha 1957, s. 20.

23 K biblickému tisku Jeffrey Chipps SMITH, *Nuremberg, a Renaissance city, 1500–1618*, Austin 1983, s. 183.

24 „Anděl Páně řekl Filipovi: ‚Vydej se na jih k cestě, která vede z Jeruzaléma do Gázy. Ta cesta je opuštěná.‘ Filip se vydal k té cestě a hle, právě přijížděl etiopský dvořan, správce všech pokladů kandaky, to jest etiopské královny. Ten vykonal pouť do Jeruzaléma a nyní se vracel na svém voze a četl proroka Izaiáše. Duch řekl Filipovi: ‚Běž k tomu vozu a jdi vedle něho!‘ Filip k němu přiběhl, a když uslyšel, že ten člověk čte proroka Izaiáše, zeptal se: ‚Rozumíš tomu, co čteš?‘ On odpověděl: ‚Jak bych mohl, když mi to nikdo nevyložil!‘ A pozval Filipa, aby nastoupil a sedl si vedle něho. To místo Písma, které četl, znělo: ‚Jako ovce vedená na porážku, jako beránek, němý, když ho strhávají, ani on neotevřel ústa. Ponižil se, a proto byl soud nad ním zrušen, kdo bude moci vypravovat o jeho potomcích? Vždyť jeho život na této zemi byl ukončen.‘ Dvořan se obrátil k Filipovi: ‚Vylož mi, prosím, o kom to prorok mluví — sám o sobě, či o někom jiném?‘ Tu Filip začal u toho slova Písma a zvěstoval mu Ježíše. Jak pokračovali v cestě, přijeli k místu, kdy byla voda. Dvořan řekl: ‚Zde je voda. Co brání, abych byl pokřtěn?‘ Dal zastavit vůz a oba, Filip i dvořan, sestoupili do vody a Filip jej pokřtil. Když vystoupili z vody, Duch Páně se Filipa zmocnil a dvořan ho už neviděl, ale radoval se a jel dál svou cestou. Filip se pak ocitl v Azótu. Procházel všemi městy a přinášel jim radostnou zvěst, až se dostal do Cesareje.“

25 K podílu Matyáše Hutského z Křivoklátu na malířské výzdobě iluminovaných hudebních rukopisů M. ŠÁROVCOVÁ, *Matyáš Hutský*.

26 Graduál Sixta z Ottersdorfu, Praha: Národní knihovna, sign. XXIII B 2, datace: 1573–1599, f. 418^r, in. D(-uch boží Bohu Otcí). Milada SVOBODOVÁ, *Rukopisy ze sbírek Tomáše Antonína Putzlachera, Michaela Schustera a dalších nešlechtických bibliofilů ve fondu pražské lobkowitzké knihovny v Národní knihovně České republiky 1*, Praha 2012, č. kat. 99, s. 283–286. Křižovnický graduál (pars prima), Praha: Národní knihovna, depositum Knihovny Rytířského řádu Křižovníků s červenou hvězdou, sign. Křiž. XVIII A 7, datace: 1559–1592, f. i 3^r (208^r), in. D(-uch Páně naplnil jest všecken). K rukopisu Martina KRATOCHVÍLOVÁ [Šárovcová], *K provenienci Křižovnického a Staroměstského graduálu*, Umění 53, 2005, č. 4, s. 323–334.

chází v Graduálu Magdaleny od Zlaté hvězdy, kde je ústřední postava Filipa křtícího služebníka etiopské královny obohacena o žánrový motiv opice pojídací ovoce na sedačce kočáru a sluhy v orientálním hábitu cvičícího koně.²⁷ Samotný kočár je vyzdoben sedmi medailony s tureckým motivem zlatého půlměsíce a šesticípé hvězdy. Zprava přijíždí na koni sultán v doprovodu dvou černochů. Jeden z černochů třímá v ruce standartu, prapor s tureckým motivem zlatého půlměsíce a hvězdy. Ikonografie iluminací s novozákonním námětem Filipa křtícího služebníka etiopské královny tematizuje vylití Ducha svatého a v souvislosti s akcentovanými tureckými motivy pravděpodobně naznačuje představu o pozdějším obrácení věřících v Alláha ke křesťanství.²⁸

Postavu Turka jako antipoda křesťanské víry nacházíme v již zmiňovaném Graduálu Sixta z Ottersdorfu, kde jsou Kristovu zmrtvýchvstání přítomni zbrojnoši, jejichž oděv připomene charakteristické odění Turků.²⁹ Motiv zbrojnoše — Turka (pohana) s charakteristickou pokrývkou hlavy, turbanem, u Kristova hrobu se objevil i v Graduálu Magdaleny od Zlaté hvězdy.³⁰ Výčet vyobrazení uzavírá kaligrafická výzdoba iniciály typu cadelle z prvního dílu Křižovnického graduálu s motivem hlavy Turka v turbanu.

Zcela odlišnou vrstvu aktualizace tureckého nebezpečí v hudebních rukopisech zastupuje iluminace Rakovnického graduálu z devadesátých let 16. století.³¹ Při incipitu officia ke svátku Obřezání Krista nacházíme namísto tradiční ikonografie v těle historizující iniciály krále Davida. Starozákonní král vystupuje jako osobní patron objednavatele příslušného iluminovaného folia. Pod kolumnou je namalován erb a portrét rakovnického měšťana Davida Píseckého z Třebeska.³² Součástí krajinné kompozice je hořící město obklopené řekou. Po pravé straně kompozice je akcentováno vojsko identifikované praporcem s červeným rakem, tedy motiv rakovnického městského znaku. Na nebi se zjevuje Kristus s metlou a věncem. Soukeník David Písecký z Třebeska († 1615) zastával funkci rakovnického konšela a v mládí se zúčastnil tažení proti Turkům. Z pramenů víme, že bojů proti Turkům

Kancionál, Praha: Knihovna Národního muzea, sign. I A 16, datováno: sedmdesátá léta 16. století, f. 103^r. Pavel BRODSKÝ, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze*, Studie o rukopisech. Monographia 5, Praha 2000, s. 6, č. kat. 4.

27 Graduál Magdaleny od Zlaté hvězdy, Praha: Národní knihovna, sign. XVII 41, f. P XVII^r.

28 K představám o obrácení muslimů ke křesťanství T. RATAJ, *České země*, s. 125. Osmanští zajatci z Uher se stávali předmětem darování a rituálního křtění. Z českých zemí máme takové křty doloženy z pražského císařského dvora, pražských šlechtických paláců a švaberské Třeboně. *Tamtéž*, s. 26.

29 Graduál Sixta z Ottersdorfu, f. 293^r, in. V(-stal jest z mrtvých).

30 Graduál Magdaleny od Zlaté hvězdy, f. 214^r, in. V(-stal jest z mrtvých Pan Ježíš).

31 Rakovnický graduál (pars hiemalis), Rakovník: Muzeum T. G. M., i. č. B 98, datace: 1594–1596, f. 228^r, in. P(-řijali jsme Bože milosrdenství). K rukopisu naposlady Antonín František MALINOVSKÝ, *Heraldika českých renesančních graduálů Litoměřického, Rakovnického a Žlutického*, in: Heraldika a genealogie. Zpravodaj Klubu pro českou heraldiku a genealogii 35, 2002, Praha 2002, č. 3–4, s. 87–142.

32 K Davidu Píseckému z Třebeska František LEVÝ, *Dějiny královského města Rakovníka*, Rakovník 1896, s. 218–219; A. F. MALINOVSKÝ, *Heraldika*, s. 101–102. K erbovní rodině Píseckých z Třebeska Jaroslav ČECH, *Epitafy na rodinné hrobce Píseckých z Třebeska*, Věstník musejního spolku král. města Rakovníka a okresu rakovnického 36, 1998, s. 4–9.

se hojně účastnili i rakovníčtí měšťané. Ve funkci rotmistrů jsou doloženi rakovníčtí konšelé Havel Krčil a Václav Střípek či bratr Davida Píseckého Václav Písecký z Třebeska.³³

Iluminace pravděpodobně interpretuje konkrétní událost z tureckých válek — výbuch střelného prachu v sedmihradském městě Temešváru v roce 1576.³⁴ Počátkem února roku 1576 poslal budínský paša do Temešváru v Uhrách 1 400 centýřů střelného prachu, který se 5. února vzňal a explodoval. O průběhu události informovala řada tištěných novin a písní. Takové novinové zprávy zacházejí často s náboženským viděním skutečnosti a událost byla interpretována jako Boží trest seslaný na tureckého nepřítele. S tím koresponduje i latinský přípis na horní liště miniatury *RETRIBUTIO // PAENA* (tj. odplata). Novinové komentáře lze charakterizovat jako zkrácená napomenutí vyzývající k nápravě hříchů a pokání křesťanů. Věřícím měl neodvratný trest seslaný na tureckého nepřítele sloužit jako varování.³⁵ Takový příklad dokumentuje též sbírka básní císařského notáře a překladatele Mikuláše Pelarga Rakovnického *De ternario paenarum* (1598).³⁶

O výbuchu střelného prachu v Temešváru informovaly písně a tisky vydané nejen v Praze, ale i v Norimberku a dánské Kodani. V roce 1576 byla v Praze u Michala Peterleho vydána píseň, jejíž dochovaný exemplář bohužel není znám.³⁷ V Norim-

33 K účastenství Čechů v tureckých válkách Antonín REZEK, *Čechové v tureckých válkách*, Lumír 5, 1877, s. 548–550, 566–568; Josef Alex. HELFERT, *Čechy a války turecké*, Sborník historický 1, 1883, s. 209–213; František KAMENÍČEK, *Účastenství Moravanů při válkách tureckých od r. 1526 do r. 1568. Příspěvek k dějinám Moravy v XVI. století*, Sborník historický 4, 1886, s. 15–29, 65–77, 157–175, 193–206, 271–284; Josef ŠIMEK, *Jak Kutnohorští roku 1529 proti Turku zbrojili*, Sborník historický 4, 1886, s. 310–313; TÝŽ, *O účasti Kutnohorských proti Turku l. 1532*, Sborník historický 4, 1886, s. 376–378; TÝŽ, *O účastenství Kutnohorských v tureckých válkách za Ferdinanda I. a Maxmiliána II.*, Časopis Musea Království českého 64, 1890, s. 329–343; František JORDÁN, *Češi a Charváti v tureckých válkách 16. století*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C, 1961, s. 161–173.

34 K identifikaci námětu v Rakovnickém graduálu F. LEVÝ, *Dějiny*, s. 190; Antonín CECHNER, *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do polovice XIX. století* 39, Politický okres Rakovnický II, Praha 1913, s. 208; Vladislav RAZIM, *Vzpomínky na starý Rakovník*, Rakovník 1994, s. 8–9; Jaroslav ČECH, *Hořící město není Rakovník*, Věstník musejního spolku král. města Rakovníka a okresu rakovnického 35, 1997, s. 3–5.

35 K motivu Turka jako Boží metly T. RATAJ, *České země*, s. 225–229.

36 *Tamtéž*, s. 195, 227, č. 379.

37 *Ein erschrecklich Neues Liedt aus Vngern von der Stadt Temesuar (jetziger zeit Türckisch) wie die von Tausent vnd vier hundert Centner Puluers ist zu grund gangen. Im Thon. Kompt her zu mir spricht Gottes Sohn. Gemacht im M.D.LXXVI. Jar den XXVII. Majj. Erstlichen Gedruckt zu Prag bey Michel Peterle* (Praha 1576, Michal Peterle, 4 ff.). K tisku Emil WELLER, *Annalen der Poetischen National-Literatur der Deutschen im XVI. und XVII. Jahrhundert I*, Freiburg im Breisgau 1862, s. 78, č. 347; Josef VOLF, *Dějiny novin v Čechách do r. 1848*, Praha 1930, s. 19; Rudolf WOLKAN, *Das deutsche Kirchenlied der böhmischen Brüder im XVI. Jahrhundert*, Hildesheim 1968, č. kat. 242; Rudo BRTÁŇ, *Historické spevy a piesne*, Zlatý fond slovenskej literatúry 32, Bratislava 1978, s. 204; T. RATAJ, *České země*, č. kat. 14.

berku vydal jednolist popisující události v Temešváru Leonhard Blümel.³⁸ Součástí tištěného jednolistu je i ilustrace s pohledem na explodující město obklopené řekou. V Norimberku vyšly též noviny kvartového formátu.³⁹ Tyto noviny popisují výbuch nejpodrobněji. Titulní list nese odlišnou variantu ilustrace. Dřevořez akcentuje motiv Boží intervence v podobě paprsků vycházejících z oblak a město obklopené řekou nebylo ještě zachváčeno mohutným požárem jako na předchozím jednolistu. Čtvrtá varianta informující o výbuchu střelného prachu v Temešváru byla publikována v dánské Kodani u Laurentze Benedichta.⁴⁰ Dramatickou událost v Temešváru si zaznamenala i řada autorů. Mezi nimi například Marek Bydžovský z Florentina, který si poznamenal český překlad novinové zprávy do rukopisného sborníku, který je souhrnem zpráv, novin, pamětí a listin z doby vlády Maxmiliána II.⁴¹

Novinová zpravodajství shodně interpretují výbuch střelného prachu v Temešváru jako Boží intervenci a trest seslaný na Turky. Výbuch střelného prachu podle autorů způsobil, že se celé město v jediném okamžiku propadlo hluboko do země a bylo pohlčeno vodou z přilehlé řeky Temeš. Jezero mělo takovou hloubku, že nebylo možné dosáhnout dna a cokoliv zachránit. Norimberské noviny pak přirovnávají celou událost ke zničení Sodomy a Gomory ohněm a sírou z moci Hospodina, neboť obě města byla tradičním symbolem zatvrzelého hříchu a pádu a jejich zkáza pak manifestací Božího hněvu. Oproti ilustracím tištěných novin o temešvářském výbuchu střelného prachu je na iluminaci Rakovnického graduálu akcentován motiv Boha, který v ruce třímá metlu jako aluzi na seslání Božího trestu na Turky. Bůh se zároveň obrací ke křesťanům shromážděným před kostelem. V pravé části kompozice je vidět obklíčené město zachváčené požárem a obklopené řekou. V rámci vojska je pak vydělena zmiňovaná rakovnická setnina nesoucí praporec s figurou rakovnického městského znaku: červeného raka. Přestože iluminaci charakterizuje naivnější způsob provedení, představuje vyobrazení výbuchu střelného prachu v Temešváru v Rakovnickém graduálu ojedinělý příklad dokumentující konkrétní událost z historie tureckých válek v iluminovaných hudebních rukopisech. Takové náměty se staly spíše předmětem zájmu majitelů iluminovaných štambuchů a rukopisných cestopisů. Jindřich Hýzrl z Chodů je tak znám jako autor pamětí, které na několika foliích zobrazují události ze soudo-

38 *Warhafftige vnd erschreckliche Newe Zeitung auß Vngern von der Stadt Temesuar zu jetziger zeit Türckisch durch verhengknuß Gottes gantz in grundt verderbt vnd versencket ist* (Norimberk 1576, Leonhard Blümel).

39 *Warhafftige grausame und erschreckliche neue zeitung aus Ungern, wie die Stadt Temesuar zu jetziger zeit Türckisch durch sonderliche schickung Gottes in einem Augenblick gantz und gar verderbt vmbkert zersprengt vnd versenckt ist, auch wo die Stadt und Schloss gestanden jetzt lauter wasser und nun mehr einem grossen See gleich zu achten ist* (Norimberk 1576).

40 *En sandru gruelig oc forskreckelig ny Tidende aff Vngern huorledis den Stad Temesuar som nu horde Tyrckeren til formedelst Guds synderlige tilladelse bleff i it Øyeblik slet oc aldelis fordærffuet omstyrt forsprengt oc nedsiuncken Oc der som Staden oc Slottet stod tilforn er nu ekon idel Vand oc er ligest til at ansee som en stor Sø* (Kodaň 1576, Laurentz Benedicht, 8 ff.).

41 Jaroslav KOLÁŘ (ed.), Marek Bydžovský z Florentina. Svět za tři českých králů. Ferdinand, Maxmilián, Rudolf II. Výbor z kronikářských zápisů o letech 1526–1596, Praha 1987, s. 166.

Výbuch střelného prachu v sedmihradském městě Temešváru, Rakovnícký graduál (pars hiemalis), datace: 1594–1596, f. 228^v, foto: autorka.

bých tureckých válek (obléhání Vácova, Turci u Pešti zahnání do Dunaje, Siegfried Kolnic prchá před Turky z ostrova u Pešti, bitva u Ostřihomi, Bastovo vojsko překračuje močál u Putnoku aj.).⁴²

Incipity votivních mší zpívaných v době bojů s Turkem nebyly v hudebních rukopisech 16. století doprovázeny malířskou výzdobou vůbec. V Rakovníckém graduálu byla malířská výzdoba tohoto incipitu původně zamýšlena, ale zůstala bohužel nedokončena.⁴³ Lze konstatovat, že ohlas tureckých válek nacházel v raném novověku v oblasti hudebního repertoáru a malířské výzdoby těchto rukopisů, přestože je jejich tematika shodná, zcela odlišné rezonanční body. Aktualizace tureckého nebezpečí nacházíme v iluminovaných hudebních rukopisech 16. století v rámci vybraných starozákonních a novozákonních námětů. Nejčastěji se objevují ve spojitosti se starozákonní bitvou Izraelitů s Amalechitskými. Amalechitští jsou identifikováni orientálním oděvem, zbraněmi a praporci s půlměsícem a hvězdou jako nepřátelé křesťanů. Starozákonní bitvy lze interpretovat jako ohlas zintenzivnění soudobých bojů s Turky, jichž se účastnily i české země. Tyto náměty nelze vztáhnout ke kon-

42 Paměti Jindřicha Hýzrla z Chodů, Praha: Knihovna Národního muzea, sign. VI A 12.

43 Rakovnícký graduál, f. 379^v.

krétním událostem z tureckých válek či je přiřadit do přímé souvislosti s určitými válečnými momenty. Spíše tedy reflektují obecnější povědomí obyvatel české země o tureckém nebezpečí, které jim bezprostředně nehrozilo. Motivem, který má starší středověkou tradici, je Turek (pohan) přítomný Kristovu zmrtvýchvstání. K nově interpretovaným novozákonním námětům se řadí vyobrazení Filipa křtícího služebníka etiopské královny, které ve spojitosti s tureckými symboly nabývá nového významu. Ohlasy tureckých válek na jednotlivých iluminacích se starozákonními a novozákonními náměty se nacházejí v manuskriptech zejména ze šedesátých a sedmdesátých let 16. století. Ojedinelé vyobrazení historické události z tureckých válek pak reprezentuje iluminace v Rakovnickém graduálu. Tato iluminace svým vznikem časově koresponduje s počátkem tzv. patnáctileté války (1593–1606) mezi císařem Rudolfem II. a Vysokou Portou. Tyto události jsou však reflektovány v rukopisných hudebních pramenech z konce 16. století jen votivní mší za vítězství nad Turkem, ve kterých je Bůh žádán, aby dal „císaři Rudolfovi vítězství nad Turkem“.

RÉSUMÉ:

This paper deals with the impact of Christian-Muslim conflicts on early modern illuminated music manuscripts. The echoes of the Turkish wars found entirely different points of resonance in the musical repertoire and the painted decorations of these manuscripts, even though the subject matter is the same. The incipits of the votive masses sung at the time of the wars with the Turks were not accompanied by painted decorations at all in 16th century music manuscripts. We find the echo of Christian-Muslim conflicts in the iconography of music manuscripts within the framework of selected Old and New Testament subjects. They appear most frequently in the association between the Old Testament Battle of the Israelites and the Amalekites, who are identified with oriental dress, weapons and banners with the crescent moon and star like the enemies of Christianity. A motif with an established medieval tradition is the Turk (pagan) present at Christ's resurrection. These updated New Testament subjects include a depiction of Philip baptising the servant of the Ethiopian queen, which acquires a new meaning in association with Turkish symbols. A unique depiction of a historical event from the Turkish wars is the illumination from the Rakovník Gradual. The authorship of this illumination corresponds in time to the beginning of the "Fifteen Year War" (1593–1606) between Emperor Rudolf II and the High Porte.

Mgr. Martina Šárovcová, PhD., v současné době působí jako postdoktorandka Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky, v.v.i. Věnuje se iluminovaným rukopisům raného novověku, knižní kultuře a ikonografii (sarovcova@udu.cas.cz).